

БОЛЕН ЗДРАВ НОСИ. КОНЦЕПТИТЕ ЗДРАВЕ И БОЛЕСТ В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА

Жана Станчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE CONCEPTS OF *HEALTH* AND *DISEASE* IN THE BULGARIAN LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Zhana Stancheva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The study compares the concepts HEALTH and DISEASE as fragments of the Bulgarian linguistic picture of the world. In both concepts we find a tendency for objectivization, animalization and intensification of the characteristics, as well as connection to the paired domains LIFE – DEATH, FORCE – WEAKNESS, GOOD – BAD, UP – DOWN, WEALTH – POVERTY, NORM – DIVERSION. The image of the healthy person is controversial: he can be hard-working or lazy, clever or foolish, even dishonest and pretending to be sick. Health is an essential element of greetings and farewells, blessings and toasts, while disease is present in curses.

Key words: concept, health, disease, objectivization, animalization, intensification, blessing, greeting

В настоящото изследване си поставяме за цел да съпоставим концептите ЗДРАВЕ и БОЛЕСТ като фрагменти от българската езикова картина на света (ЕКС). Анализът е поставен в рамките на когнитивната семантика, като се опира на теорията за концептуалната метафора.

Необходимо е да отбележим, че концептуализацията на болестта в българската ЕКС, както и в съпоставка с полската, е била обект на предишни търсения на автора (Станчева 2012а, Станчева 2012б). Паралелна на сега предлаганата конфронтация, но в полския език също вече е извършвана и ще послужи като основа и изследователски модел (Станчева 2014). Приносният елемент в статията е свързан с концепта ЗДРАВЕ, затова и акцентът се поставя върху него.

Концептът е централен елемент в когнитивните изследвания. Представява ментално образувание, включващо цялостната информация, обвързана с даден обект. Реализира се както в отделни думи, така и в словосъчетания, а най-важните дори могат да се граматикализират. Концептите се различават в отделните култури и винаги съдържат емоционален и оценъчен компонент. Те свеждат разнообразието от реални и въображаеми явления до нещо единно, осигуряват съхраняването на знанието за света и са строителен материал на концептуалната система. Чрез тях се обработва субективният опит на индивида, като информацията се разпределя в определени, изработени от обществото категории и класове. Център на концепта винаги е някаква ценност. Ако за един феномен носителите на езика могат да кажат: „това е добро/лошо/интересно...“, този феномен формира в съответната култура концепт (Маслова 2004).

Едно от най-разработените направления в рамките на когнитивната семантика е теорията за концептуалната метафора на Дж. Лейкоф и М. Джонсън (Лейкоф, Джонсън 1980). Авторите разглеждат метафората не като стилистична фигура, а като психологически принцип на аналогия, присъщ на човешкото мислене, при който едни явления, обикновено абстрактни, се възприемат и осмислят чрез други, най-често конкретни. В структурата на метафората могат да се отделят изходна сфера и сфера цел (Пенчева 2011). В изследването се спираме основно на метафори със сфери цел – здравето и болестта, но се коментират и случаите, в които двете понятия са от сферата източник.

Фразеологията в най-широкия смисъл на термина, и особено кратките фолклорни жанрове, съхранява специфичните за всяка езикова общност възприятия и представи за света. Затова те са основата, върху която стъпват всички изследвания на ЕКС. Анализираният в настоящия текст езиков материал е почерпан от фразеологични речници, речници на българския език, сборници с пословици и поговорки и под. (РБЕ 2001, Арнаудов, ред. 2003, Банова 2005, Геров 1975, Илиева 1999, Нинова 2005, Ничева 1974, Стойкова 2007).

Съпоставката започваме от формалната страна – словообразователната структура на ядрените лексеми на сравняваните концепти. Тук откриваме очаквани сходства: *здраве* и *болест* за транспозиционни дедективни деривати с основи съответно прилагателните *здрав* и *болен*. Различен е типът формант – парадигматичен при *здраве*, афиксален при *болест* (суфикс *-ест*) (Радева 2007). Следваща стъпка е проследяване на етимологичния развой на словообразователните основи. Старобългарското прилагателно име *здравъ* се извежда от праславянската

сложна дума *съ-darvъ: *съ от ие. *su със значение ‘добър, красив’ и *darvъ от ие. *dogu ‘дърво’ (Георгиев, ред. 1986: 628), като се предполага следният семантичен развой: ‘твърд като дърво’ → ‘силен, мощен’ → ‘здрав’¹. С тази структура и значение лексемата се запазва във всички съвременни славянски езици: рус. *здоровый*, укр. *здоровий*, пол. *zdrowy*, чеш., слш. *zdravý* и т.н. Прилагателното *болен*, както и съществителните *болест* и *болка*, се извеждат от старобългарската лексема *боль* ‘болка, болник’. Тя е сродна със старонорвежката *bol* ‘злоба’, старовисоконемската *balo* ‘зло’, готската *balwjan* ‘мъча’ и др.² За разлика от *здрав*, лексемата *болен* не е общославянска: запазва се в южнославянските езици и в руския, докато останалите северни славяни ползват конструкции с основа *хор-/хвор-*: рус. *больной*, сръб. *болестан*; пол. *chory*, слш. *chorý*, укр. *хворий* и т.н.³ Етимологичният анализ позволява да заключим, че централните лексеми на сравняваните концепти носят противоположна конотация – положителна при *здраве* (добро, красиво) и подчертано отрицателна при *болест* (мъка, зло).

Как лексемите функционират в съвременния език? В Речник на българския език (по-долу РБЕ) (Чолакова, ред. 1987) са подадени 3 значения на думата *болест*: 1. ‘нарушение на нормалната жизнена дейност на организма или негов орган, система’; 2. прен. ‘проява или влечение, пристрастие към нещо, което е извън границите на нормалното, естественото; страст, слабост’; 3. остар. ‘болка’. Лексемата *здраве* също има 3 значения: 1. ‘нормално, добро физическо състояние на организма през един по-продължителен период’; 2. ‘здравословно състояние на някого или на членовете на социална група, колектив’; 3. разг. в съчетание с „повече от това“ – за изразяване на задоволство, удовлетворение от нещо. Отбелязана е и употребата ѝ в поздравии и благопожелания, без това да е маркирано като отделно значение. На базата на речниковите статии може да потвърдим, че лексемите са антонимични: ‘нормално физическо състояние...’ – ‘нарушение на нормалната дейност...’. Освен на връзката с нормата, при здравето се акцентира и върху положителната оценка: ‘добро състояние...’, ‘задоволство...’, докато при болестта, наред с нарушената норма, изпъква негативното отношение: ‘слабост’, ‘болка’. Как обаче

¹ Още за етимологията и теориите за семантичния развой на лексемата *здраве* вж. Станчева 2014.

² За етимологията и развой на лексемата *болест* вж. още Станчева 2012а.

³ В чешки и словашки се използват и лексеми с друга словообразователна основа и отрицателен префикс: *нетоснý*.

функционират двете понятия в българската ЕКС и дали са така последователно антонимични?

Анализа на двата концепта започваме с няколко общи посоки на интерпретация. Първата от тях е представяне на двете абстрактни същности като физически обекти или предметяване. Като предмети болестта и здравето могат да бъдат притежавани, хванати в ръка, пренасяни, отнемани или предавани на някого и т.н.:

Имаш много здраве (от арменския поп) – ‘не си прав; няма да стане така, както си мислиш’;

Хващам болест – ‘разболявам се’;

Носи си много здраве – ‘иди си, върви си’;

Пренасям болест – ‘заразявам’;

Взимам здравето на някого – ‘разболявам някого; измъчвам с непосилна работа’;

Предавам болест – ‘заразявам’;

Оставям си здравето – ‘разболявам се; ставам болнав’.

Но физическите характеристики, по които се описват тези предмети, са различни. Докато болестта има форма и тегло:

Остра болест – ‘проявява се изведнъж, за кратко време’;

Тежка болест – ‘опасна, трудна за лечение’;

Лека болест – ‘лесно лечима, преминава леко’;

то за предмета здраве е важен материалът, от който е направен:

Желязно здраве – ‘много добро здраве’;

както и неговата здравина:

Крепко здраве – ‘добро здраве’;

Крехко здраве – ‘недобро здраве’;

Троша си здравето – ‘вредя на здравето си’.

Интересно е да се отбележи, че макар лексемата *здравина* да има за деривационна основа прилагателното *здрав*, предметът *здраве* навинаги притежава тази характеристика, срв. *крехко здраве*.

Тенденцията за предметяване е по-характерна за концепта ЗДРАВЕ. От една страна, то се интерпретира като ценен предмет, който можем да загубим и евентуално – да намерим:

Губя си здравето – ‘разболявам се; ставам болнав; хабя си силите’;

Не съм си намерил здравето на пътя – ‘щадя силите и здравето си’.

От друга страна, откриваме образа на здравето като вместилище – контейнер, в който се намира здравият човек и в който можем да бръкнем⁴:

Намирам някого в добро здраве – ‘срещам го здрав’;

В добро здраве съм – ‘напълно здрав съм’;

Здраве до рамене – ‘отлично здравословно състояние’;

Бъркам в здравето на някого – ‘създавам големи неприятности на някого’.

Тук откриваме и първото противоречие, което ще маркираме в рамките на този концепт. А именно – освен като вместилище, здравето се интерпретира и като съдържанието на контейнера, като съдържимо:

Праци от здраве – ‘много здрав’.

В основното си значение глаголят *праця* назовава издаване на остър звук, но в преносното, с които е употребен тук, означава ‘изпълвам, препълвам открай докрай’.

Втората обща посока на интерпретация е анимализацията – на двата концепта се приписват характеристики на живо същество:

Жива болест – ‘предизвика болест, вреда, загуба’.

За разлика от предметяването, тази тенденция е по-силна при концепта БОЛЕСТ, но все пак я откриваме и при здравето, на което е вменено човешко поведение:

Здраве те било по главата! – благословия;

Здраве те убило в главата! – в отговор на „наздраве“;

Голо здраве – жива болест.

Освен това и при двете понятия откриваме връзка с растителния свят. Здравето цъфти и вирее добре на слънце:

Цветущо здраве – ‘крепко здраве’;

Слънце дете грее, там здраве вирее.

Болестта може да се засади:

Болестта да било добре, в градина биха я сажали.

Болният и здравият човек се описват като растения, съответно попарени от слана или растящи при оптимални условия:

Осланено цвете не вдига връх – за болен, отпаднал човек;

Повехнал като върба във вода – ‘много здрав’.

Както отбелязахме, за концепта БОЛЕСТ анимализацията е по-характерна. На болестта се приписват приятелски и любовни отноше-

⁴ Тази интерпретация е характерна както за здравето, така и за болестта в полската ЕКС, вж. Станчева 2014.

ния, както и разнообразни методи за придвижване, но най-типична е интерпретацията като враг, с когото болният се бори, като дори се използва военна терминология⁵:

*Болестта и мързелът са ортаци на сиромашията;
Болестта дохожда на кон, а си отива с кола/пешком/с вол;
Болестта го сломи;
Болестта отстъпва – ‘отслабване на болестта’.*

Като антонимични понятия с ясно изразен положително и отрицателно натоварен член здравето и болестта се интерпретират като редица двойки концепти, които се намират в подобна смислова конфронтация. Отделяме шест такива чифта.

Първа е двойката Живот – Смърт. Многобройни са устойчивите съчетания, в които здравето и животът са неразривно свързани:

*Трудът е здраве и живот.
Доде си жив, да си здрав.
Живот и здраве, и добри помисли кога има човек, пари не му трябват.*

Ако е живот и здраве – уговорка за нещо, което ще се осъществи, ако не се появи пречка;

Да си жив и здрав! – благословия.

Връзката между болестта и смъртта е не по-малко отчетлива: болният човек се описва като смъртник, дори леглото му – в смъртно:

*Дълга болест – готова смърт.
На смъртно легло съм – ‘много тежко болен съм’⁶.*

Като етапи от жизнения цикъл здравето се свързва с младостта, а болестта – със старостта, срв.:

*Млад е, който е здрав.
Болестта е преждевременна старост.*

Следваща двойка е Сила – Немощ. Връзката на здравето със силата е отбелязана в три от значенията на прилагателното *здрав* в РБЕ: 6. ‘...трудно може да се повреди, разруши...’; 7. ‘...устойчив, твърд...’; 9. ‘...силен, як, издръжлив’. Откриваме я и в устойчивите съчетания:

Здрав/здрав като камък/здрав като кочан – ‘изключително силен и здрав’;

---

⁵ За интерпретацията на болестта като живо същество вж. Станчева 2012а, 2012б.

⁶ За връзката между болестта и смъртта вж. Станчева 2012а.

Здрав и прав, здрав-здравеничък, здрав и читав – ‘напълно здрав’;

Да стисне камък, ще пусне вода – за здрав и силен мъж.

Болезтта от своя страна изпива жизнените сили на човека, прави го слаб и немощен:

Да го стиснеш за носа, ще му изскочи душата – ‘извънредно болен, слаб’;

Станал на вейка; броят му се кокалите; останал само кожа и кости.

Показателно е и това, че чешката дума за болест е *петос*⁷.

Оценъчната характеристика на здравето и болестта е до такава степен отчетлива, че позволява интерпретацията им като двойката домейни, въплъщаващи тази опозиция, а именно – Добро и Зло. Така здравето се възприемането най-общо като нещо хубаво и добро:

Добра мисъл – половин здраве.

Хубаво време и здраве не дотягат.

Здраве, живот и хубаво време никога не омръзват.

От здравето по-хубаво няма.

Здравето е най-хубавото нещо на света.

Смехът е здраве.

Обратно, болестта е зло, нещастие, което сполита човека, болният изглежда и се чувства зле:

Страдам от болест; сполетява ме болест (беда, нещастие);

Зле ми е/не ми е добре – ‘болен съм’;

Невярна болест да те тръшне!

Не се страхувай от зверове, страхувай се от болести!

Следващата двойка домейни е пряко свързана с предходната. Както е известно, в теорията за концептуалната метафора посоките са натоварени с определени оценъчни характеристики. За интерпретацията на здравето и болестта в българската ЕКС от значение са направленията Горен – Долу. Положителната конотация на здравето го обвързва с посоката нагоре:

Вдигам се/изправям се/стъпвам на краката си – ‘оздравявам’;

Вдигам се/ставам от леглото/от постелята – ‘оздравявам’;

На крак/крака/нозе съм – ‘закрепвам се, оздравявам’;

⁷ За болестта и немощта в българската ЕКС вж. още Станчева 2012а.

Вдигам/изправям на крака някого – ‘помагам на някого да си възстанови здравето, излекувам някого’;

Докато ме държат краката – ‘докато съм здрав’.

Разболяването е движение надолу:

Подкосяват/огъват ми се краката – ‘прилошава ми’;

Лягам на постеля; падам на легло – ‘разболявам се’;

Повалям/събарям/тръшвам на легло някого – ‘разболявам тежко някого’;

Смъквам здравето – ‘разболявам някого’.

Поредната двойка антонимични понятия, с която съпоставяме здравето и болестта, е Богатство – Бедност. Очаквано здравето се вижда като богатство, здравият човек – като богаташ:

Богат е, който е здрав. / Здравият е най-богат.

Докато съм жив и здрав, целият съм пари.

Здравето е най-голямото богатство на света/най-ценното съкровище/най-големият имот.

Като висша ценност здравето е нематериално богатство с далеч по-голяма стойност от парите:

Живот и здраве, и добри помисли кога човек има, пари не му трябват.

Всичко се купува, само здравето не се купува.

Докато е жив човек, да е здрав, макар и да е малко сиромаш.

Глава да е здрава и сърце широко.

Съответно болестта е бедност, а болният – сиромаш:

Болестта е най-голямата сиромашия.

Здравият просяк е по-богат от болния крал.

Оказва се, че болестта е състоянието, в което трябва да изпадне човек, за да осъзнае стойността и важността на здравето:

Който не е боледувал, не знае цената на здравето.

Липсата на здраве обезценява всяко богатство:

Защо ми е златен леген, ако ще плюя кръв в него?

Като съм здрав, защо ми е имот; като не съм здрав, защо ми е имот.

Имаш ли здравето – имаш всичко, нямаш ли здраве – нямаш нищо.

Без здраве имот – омразен живот.

Без здраве няма богатство.

Тук се натъкваме на второто противоречие в рамките на концепта ЗДРАВЕ, а именно – откриваме фразеологизми, които представят материалното богатство като необходимо условие за наличие на здраве:

Без пари здраве – готова болест.

Парите от чумата не мрат.

Изглежда, че стойността на здравето се понижава, а парите се ценят повече от него. Да обясни това противоречие, успява фраземата:

Парите здраве не купуват, ама здраве вземат.

Виждаме, че тук не става дума за оценка на здравето, а на парите, т.е. в случая здравето е не сфера цел, а изходна сфера. Чрез болестта (отнемане на здравето) на парите се приписва отрицателна характеристика.

Последната двойка противоположни понятия, с които съпоставяме болестта и здравето, е Норма – Отклонение. Връзката се откроява още в речниковите статии на лексемите: *здраве* 1. ‘нормално състояние...’ – *болест* 1. ‘нарушение на нормалното...’; фигурира и при прилагателните: *здрав* 13. ‘морално запазен, нравствено устойчив’ – *болен* 4. ‘извън границите..., ненормален’. Така здравето е общоприето, умерено, трезво:

Здрава логика; здрав разум/съвет;

Здрави настроения/разбирания.

То е стабилно, надеждно:

Здраво семейство – ‘устойчиво, морално запазено’;

Поставям на здрави основи – ‘осигурявам добри условия за развитие’;

Пипам със здрава ръка – ‘постъпвам решително, твърдо, непоколебимо’;

Здрава ръка – ‘силна, непоколебима власт’.

Докато болното е неразумно, неприето, неуравновесено:

Болни разсъждения; болен ум; болна фантазия;

Болно въображение/честолюбие.

При интерпретацията на сравняваните понятия може да отделим още една обща посока, а именно – и двете изразяват интензификация на дадена характеристика. За отрицателно натоварения член това изглежда логично – както отбелязахме, болестта е отклонение от нормата:

Болна амбиция – ‘прекалено силна амбиция’;

Болезнена ревност – ‘прекомерна ревност’;

Болен от любов – ‘мъчително, силно влюбен’;

Настъпвам по болното място – ‘засягам някого по най-болезнения за него въпрос’.

За здравето обаче тази посока на интерпретация е по-скоро неочаквана:

Повече от това – здраве! – за изразяване на задоволство, удовлетворение;

Здраве му кажи – подчертава нечии изключителните качества (добри или лоши);

Здравата – ‘силно, в голяма степен; твърде много’.

Все пак в РБЕ, макар и като последно, е отбелязано следното значение на прилагателното *здрав*: 14. ‘твърде значителен по сила или степен’. Следователно *болен* и *здрав* имат и синонимни значения. Маркираме това противоречие като поредното в рамките на концепта ЗДРАВЕ.

Какъв е образът на здравия човек според българската ЕКС? Изхождайки от двойката *здраве – болест*, бихме могли да очакваме позицията *здрав – болен* да повтори оценъчната им характеристика. Оказва се, че това далече не е така. От една страна, здравият човек се описва като работлив и способен:

Здрав човек всичко може.

Като е здрав, човек всичко постига.

Здрав човек гладен не умира.

От друга обаче, той е по-неопитен от болния:

Здрав на болен вяра не хваща – ‘този, който никога не е бил в дадена тежка ситуация, не може да разбере трудностите, които произлизат от нея’;

Болните са неразумни, здравите са лекомислени, а излекуваните – мъдри.

Болният е по-способен да намери разрешение на възникнал проблем:

Болният дири лекаря – ‘всеки, който има нужда от нещо, ще намери начин да се сдобие с него, ще намери помощ’;

Не ми разправяй за оная болест, от която съм лежал! – ‘не ми разказвай за проблем, който вече съм преодолял’.

Макар и по-неопитен, здравият успява да надхитри болния:

Болен здрав носи. – ‘когато някой, който е по-слаб и по-зле от друг, чрез измама е принуден от него да му помага’.

Здравият е и директно показан като нечестен:

Болен се врича, здрав не дава. / Болен обрича, здрав не дава.

Склонността на здравия човек към измама се проявява най-отчетливо в образа на мнимо болния. Откриваме го в цяла серия фразеологизми – това е здравият, който за лична облага се преструва на болен:

Хванала го е червената болест.

Боли ме зъб, та куцам. / Зъб ме боли, та кривя.

Боли я буля петата, та не може да преде.

Болен ли е, волен ли е, хленчи му се.

С тая болест за девет магарета дърва набираш!

Причина за симулацията най-често е мързелът, което е в директно противоречие с образа на работливия здрав (вж. по-горе):

Ако го боли, както го мързи, отдавна да е умрял. / Мързи го, та го боли.

Измамата обаче рядко е успешна. Това, което най-вече разкрива мнимо болния, е наличието на апетит:

Седни – ох, стани – ох, сложи пита – на вдигай!

Баба умира, умира и пак над гърне надзира.

Болен Божко за кокошка.

Оказва се, че според българската ЕКС здравето и апетитът вървят задължително заедно, а липсата на апетит е индикация за болест:

Здравите се не питат, слагай им.

Болен ли съм, че ме питаш?

Болен се пита, на здрав се подава.

Болен се пита, а здравият си иска.

Здрав яде, здрав пие.

Когато човек е здрав, и водата му е сладка.

Все пак прекомерният апетит, като всяко прекриване на нормата, може да доведе до болестно състояние:

От преяждане няма здраве.

Колкото са умрели от ядене, не са толкоз от неядене.

По-много са измрели от ядене и пиене, а не от глад и жад.

Кратката вечеря – дълъг живот.

Чумата и ножът не убиват толкова хора, колкото виното и ракията.

Фразеологията, посветена на грижата за здравето и лечението, може да бъде обект на отделно изследване. Тук само я маркираме. Освен умерена консумация на храна и алкохол, здравословни са още слънчевата светлина, физическата дейност и като цяло – отговорното отношение към здравето:

*Слънце дете грее, там здраве вирее.
Дето влиза слънце, доктор не влиза.
Голяма сянка – голяма треска.
Трудът за човека е здраве и живот.
Грижата за здравето е най-доброто лекарство.*

Последен акцент в интерпретацията на сравняваните концепти е прагматичният аспект – употребата на лексемите *здраве* и *болест* в различни комуникативни ситуации. В българския език здравето участва като елемент от формулите за установяване и прекъсване на езиков контакт:

Здраве желаем! – поздрав от строени войници;
Здравей! / *Здравейте!*
Остани си със здраве! / *Да се видим със здраве!*
Иди си със здраве! / *Със здраве!*
Носи си много здраве!

Етикетните формули *Здравей!* / *Здравейте!* са форми за повелително наклонение от вече излезлия от употреба в съвременния български език глагол *здравея* ‘здрав съм’ – транспозиционен деадективен дериват (срв. *боледувам* ‘болен съм’). Със същата деривационна основа е и глаголът *поздравявам* – ‘изпращам поздрав, пожелавам някому здраве, щастие, успех’ (в случая дериватът е мутационен). Здравето е задължителен елемент при предаване на поздрав:

Много здраве на някого / *Много здраве от някого*;
Носи много здраве!

Като висша ценност участва неизменно в благопожеланията, както и при изразяване на благодарност:

Бъди жив и здрав!
Господ здраве да ти дава!
От здраве да не се отървеш!
Здраве те било по главата!
Глава да е здрава и сърце широко!

Тук влизат и тостовете като вид благопожелания:

Пия за здравето на някого;
Първа за здраве, втора за радост, трета за веселба, четвърта за лудост.
Запива за здраве, допива за Бог да прости.
Наздраве! – отговор: *Сладко ви здраве!*

Семантичната връзка отново е изразена и словообразователно – междуметието *наздраве* е деривирано от предложния израз *на + здраве*, а от него афиксално е образувано съществителното *наздравица*.

Очаквано лексемата *болест* се вписва в съвсем различни комуникативни ситуации. И ако здравето е елемент на благопожелания, то болестта (и нейните хипоними) участва в клетви и ругатни и като цяло влиза в състава на обидните думи:

Неговата болест – моето здраве.

Черната чума да те вземе дано! / Чумата да те тръшне!

*Невярна болест да те тръшне! / Болест да те изяде!*⁸

Откриваме и един интересен случай – проклятие, в центъра на което стои здравето:

Да носиш много здраве на мъртвите/на тата! – ‘дано умреш’.

Тук все пак не става дума за някаква отрицателна конотация на лексемата *здраве*. Метафоричният образ е изграден около коментирания по-горе фразеологизъм *нося много здраве* – ‘поздравявам’.

Анализът на антонимичните концепти ЗДРАВЕ и БОЛЕСТ в българската ЕКС разкрива както интересни сходства, така и очаквани различия, и дори противоречия в рамките на самите концепти. Отделяме три общи посоки на интерпретация: предметяване, анимализация и интензификация на характеристиката. Като предмети здравето и болестта притежават различни физически параметри – материал и здравина при здравето, форма и тегло при болестта. Тази посока е похарактерна за здравето, което се представя като ценен обект, който може да загубим, както и като контейнер. На одухотворените здраве и болест пък се приписва човешко поведение. Тук условно включваме и интерпретацията на двете понятия като организми от растителния свят с характерните за тях вегетативни фази. Анимализацията е похарактерна за болестта, която се представя и като противник в бой.

Заради противоположната си конотация здравето и болестта се интерпретират като редица двойки понятия с подобна оценъчна конфронтация. Отделяме най-общо шест, някои от които – непосредствено свързани помежду си: Живот – Смърт, Сила – Немощ, Добро – Зло, Горе – Долу, Богатство – Бедност, Норма – Отклонение.

Двойката *здрав – болен* се оказва най-интересна от гледна точка на противоречивите характеристики, които ѝ се приписват. Здравият е както работлив и способен, така и мързелив и неук, а болният – ту опитен, ту по-наивен от него. На здравия дори се приписват изцяло

⁸ За участието на болестта в българските клетви вж. още Станчева 2012а.

отрицателни качества – нечестен е и е готов да се преструва на болен за лична облага. Негова неизменна характеристика е единствено наличието на апетит.

Комуникативните ситуации, в които срещаме лексемите *здраве* и *болест*, са с очаквано разнороден характер. Здравето се включва във формулите за установяване и прекъсване на езиков контакт, във фразите за изразяване на благодарност и благословия, в тостовете, като често откриваме и словообразователни връзки. Болестта от своя страна влиза в състава на обидните думи и изрази и участва в проклетия и ругатни.

В рамките на концепта ЗДРАВЕ изпъкват някои противоречия (освен вече споменатите при двойката *здрав – болен*): 1. предметеното понятие се интерпретира както като контейнер, така и като съдържимо; 2. липсата на здраве обезценява богатството, но същевременно липсата на пари води до болест; 3. като степен на характеристиката здравето маркира както нормата, така и нейното силно превишаване.

ЛИТЕРАТУРА

- Арnaudов, ред. 2003:** *Български притчи или пословици и характерни думи, събрани от Петко Р. Славейков*. Под ред. на М. Арnaudов. София: Захари Стоянов, 2003.
- Банова 2005:** Банова, М. *Народни мъдрости. Пословици. Поговорки*. София: Бан Мар, 2005.
- Георгиев, ред. 1986:** *Български етимологичен речник*. Том 3. Под ред. на В. Георгиев. София: Изд. на БАН, 1986.
- Герov 1975:** Герov, Н. *Речник на българския език*. София: Български писател, 1975.
- Илиева 1999:** Илиева, К. *Български пословици, поговорки и гатанки*. София: Бриз, 1999.
- Маслова 2004:** Маслова, В. *Когнитивная лингвистика*. Минск: ТетраСистемс, 2004.
- Нинова 2005:** Нинова, А. *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл, 2005.
- Ничева 1974:** Ничева, К. *Фразеологичен речник на българския език*. София: БАН, 1974.
- Пенчева 2011:** Пенчева, М. *Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011.
- Радева 2007:** Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

- РБЕ 2001:** *Речник на българския език*. Том I. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001.
- Станчева 2012а:** Станчева, Ж. Концептуализация на понятието *болест* в българския език. // *Българска реч*. Год. XVIII, кн. 2. Под ред. на В. Радева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, 22 – 30.
- Станчева 2012б:** Станчева, Ж. Концептите БОЛЕСТ и CHOROVA в българската и полската езикова картина на света. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, Филология. Т. 50, кн. 1, 2012, 689 – 702.
- Станчева 2014:** Станчева, Ж. Zdrowy chorego nie zrozumie. Концептите ZDROWIE и CHOROVA в полската езикова картина на света. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, Филология. Т. 52, кн. 1, 2014, 387 – 401.
- Стойкова 2007:** Стойкова, Ст. *Български пословици и поговорки*. София: Колибри, 2007.
- Чолакова, ред. 1987:** *Речник на българския език*. Том 5. Под ред. на Кр. Чолакова. София: БАН, 1987.